

TÜRK DİLİ ARAŞTIRMALARI YILLIĞI

BELLE TEN

1 9 5 9

Kâşgari'den Notlar : II

OĞUZLAR VE OĞUZELİ ÜZERİNE

TAHSİN BANGUOĞLU

1. *Oğuzlar*, yani bizim dedelerimiz olan Türkler XI. yüzyılda âdeta birdenbire *İslâm dünyası* tarihine giriyorlar. Bunlar kısa zamanda başlıca islâm memleketlerine hâkim oluyorlar ve birbiri ardınca imparatorluklar kuruyorlar. Ortaçağ sonlarında ve Yeniçağ başlarında üç kıtada hâdiselere cereyan verenler de yine başlıca bu Türklerdir. Nihayet bugün Türk ırkını medeniyet dünyasında temsil edenlerin torunlarıdır.

Şimdi *Batı Türkleri* adını alan ve Türkiye'de merkezleşmiş olmakla beraber bazı kısımları ve serpintileri Makedonya'dan Afganistan içlerine kadar yayılan Oğuzların son 900 yıllık tarihleri umumi Türk tarihinin en iyi bildiğimiz kısmını teşkil ediyor. Buna karşılık XI. yüzyıldan yukarı bu tarih hemen karanlıklara gömülüyor. Oğuzlar eski devirleri az bilinen Türk kavimlerindenidir.

2. Oğuzlar, yada onlardan bir kısmı en geç VII. yüzyıl ortalarından beri Mogolistan'da *Ötüken* çevresinde yaşamışlardır. *Tokuz Oguzlar* adı ile de anılan bu Türkler burada ikinci *Köktürk* devletinin kuruluşunda yer almışlardır. Onların VIII. yüzyıl ortalarından beri *Uygur* devletinin kuruluşunda da yer aldıkları sanılıyorsa da bu şüphelidir.¹ Her halde onlar ondan sonra orada bu adla anılmıyorlardı. Ancak islâm kaynakları o memleketi ve devleti *Toguzguz* adı ile kaydetmekte devam etmişlerdir.

¹ Kâşgari'den Notlar I, TDAY 1958, kısalt. Uygurlar, bkz S. 88 not 2. Burada açıklanmayan kısaltmalar için de aynı yere bakınız.

Öbür yandan *Aral gölü* kuzeyinde IX. yüzyıl başlarından beri varlıkları islâm müelliflerince kaydedilen Oğuzları tanıyoruz. Bunların öncekilerle bir ve aynı kavme mensup insanlar oldukları aşikârdır. Ancak Oğuzların bu iki memleket arasında bölünmeleri, yahut gidip gelmeleri hakkında sarîh hiç birşey bilmeyoruz. Elimizde yalnız batıdaki Oğuzların menşesine dair bir kayıt vardır: *İbn al-Athîr*'e daha eski bir kaynaktan gelen bu habere göre Oğuzlar *Maveraünnehr*'e halife *al-Mahdî* zamanında (775-785) Tokuz Oğuz memleketinden gelmişlerdir. ¹

3. *Houtsma*'dan beri tekrarlanan bu zaif haber doğruysa Ötüken çevresinde tanıdığımız Oğuzların, yahut onlardan bir kısmının VIII. yüzyıl sonlarında yakından bilmediğimiz sebeplerle batıya göçtüklerini ifade eder. Ama zaten İdil ve İrtiş nehirleri ile *Aral gölü* arasındaki *Oğuz Bozkırları* (sonradan *Kıpçak*, daha sonra *Kazak Bozkırları*) bunların eski yurtları da olmuş olabilir. Bu gelenler orada kalmış başka Oğuz boylarına yeniden katılmış da olabilirler. Bu cihetler tamamile karanlıktır. Ancak bir nazariyeye göre zaten Türklerin anayurdu bu Oğuz Bozkırları'dır. ²

Nice olursa olsun Oğuzların bu memlekette, *Oğuzeli*'nde enaz VIII-XI. yüzyıllar arasında 300 yıllık bir tarihleri vardır ki hemen meçhuldür. Çünkü bu sahada yerli yazılı kaynaklar bulunmamış, arkeoloji araştırmaları ise geri kalmıştır. Öteyandan bu devirde İslâm kaynakları Oğuzlardan az, Bizans ve nihayet Rus kaynakları ise daha az bahsetmişlerdir. Oğuzlar hakkında yabancı kaynaklardaki haberler ancak sonraları, bunlar hareket haline geçtikleri zaman çoğalmaya başlar.

4. Oğuzlar umumiyetle göçebe ve kısmen veya tamamen Hazarlara tabi bir kavim olarak tanındıkları için tarihlerinin meçhullüğü âdeta tabii görülmüştür. Zaten kısır olan kaynaklar da araştırmacılara yakın zamana kadar çok birşey vadetmemiştir. Gerçi Oğuzların çiftçilik de yaptıkları ve *Siri Derya* boyunca yerleşerek kısmen şehirlileştikleri de biliniyordu. Fakat galiba ancak son zamanlardaki arkeoloji araştırmaları bize Oğuzlar hakkındaki mutlak göçebe hükmünün yanlışlığını hatırlattı ve bunların Orta Asya'daki tarihleri

¹ *Ibn al-Athîr*, *al-Kâmil*, ed. Tornberg, Leiden 1851, XI. 117. Krş *Houtsma*, *M. Th.*, *Die Ghuzenstämme*, WZKM II, 1888, S. 219.

² *Németh, J.*, *Probleme der Türkische Urzeit*, *Analecta Orientalia* I, 1942.

üzerinde durmak fikrini verdi. Pritsak'ın incelemesi bu anlayışın öncülerindedir¹.

Biz sanıyoruz ki burada hemen tamamen göçebe ve devlet teşkilâtından mahrum bir kavmin tarihi değil, yarıyarıya çiftçileşmiş ve birçok şehirler kurmuş teşkilâtlı bir milletin tarihi bahis konusudur. Oğuzlar da tıpkı Uygurlar gibi ve aynı sebeplerle, fakat belki onlardan bir yüzyıl sonra bu sahada köylüleşmeye ve şehirlileşmeye başlamışlardır². Ancak farklı şartlar Oğuzları farklı bir merhalede bırakmış, nihayet farklı tarihî sebepler onları yurtlarını terketmeye sevketmiştir.

5. Kâşgari Oğuzlar ve Oğuzca hakkında bilgiler veren ilk Türk müellifidir. Bilhassa halk ve memleket hakkında verdiği haberler pek az ve tesadüfî olmakla beraber hususî bir kıymet taşımaktadır. Çünkü o yabancı islâm müelliflerinin müphem bilgilerine karşılık, kendisi Oğuz memleketinde bulunmuş olmasa bile, Oğuzlar hakkında Türk muhitinde bulunan daha sarîh bilgilere dayanmaktadır. Meselâ Mave-raünnehr'deki Oğuzları öbür Türk kavimlerinden çok iyi ayırdetmektedir. Bir hususiliği de şu ki Kâşgari henüz Oğuzların anayurdundan ve Orta Asya Oğuzlarından bahsetmektedir. Oysaki bu zamanda Oğuz devleti çözüme haline gelmiştir ve bu millet güneyde ve batıda açılan yeni yurtlara doğru göçmektedir. Kâşgari bu büyük göçü Orta Asya zaviyesinden seyreden bir müelliftir. Ne yazık ki onun bu memleket ve hele hâdiseler hakkındaki haberleri ancak bazı işaretlerden ibaret kalmaktadır.

Öbür yandan Kâşgari'nin bu yazdığı kitabı lüzumlu kılan hâdise de yine bu Oğuzların Farsça ve Arapça konuşulan memleketlere yayılmalarıdır. Bu sebeple onun Türk dilinin kazandığı ehemmiyet hakkındaki ifadelerini aşağıda, bkz § 31 v. i., kaydedeceğiz. Gerçi onda bu batıya göçen Oğuzların gidişleri ve yerleri hakkında hemen hiçbir kayda rastlanmıyor. Bununla beraber *Merv*, *Kazvin* ve *Kum* gibi Horasan ve İran şehirlerinin aslında Türkler tarafından yapıldığı gibi bir iddiası dikkatı çekiyor, bkz III, 110. 8.

¹ Pritsak, O., *Der Untergang des Reiches des oguzischen Yabgu*, Fuat Köprülü Armağanı, İstanbul 1953, kısalt. Pritsak, *Oguz*.

² Gabain A. von, *Steppe und Stadt im Leben der ältesten Türken*, *Der Islam* 29/1 1949.

Oğuzeli ve Oğuz Şehirleri :

6. Oğuz Hanlığının (yahut Yabguluk) X. yüzyıldaki sınırlarını islâm kaynakları oldukça sarih bir şekilde belirtmişlerdir, bkz Hudud S. 312 baş. Bu memleket *İrtiş* ve *İdil* nehirleri arasındaki bozkırları içine almakta ve güneyde *Siri Derya* ve *Üstyurt* sahalarını kapsamaktadır. XI. yüzyıl başlarında ise kuzeydeki Oğuz Bozkırları *Kıpçaklar*'ın istilâsına uğramıştır. Oğuz devleti güneye, Aral gölü çevresine doğru sıkıştırılmış ve çok küçülmüştür, bkz Pritsak Oğuz. Bu arada bazı Oğuz kabileleri de Güney Rusya ve Balkanlar istikametinde göçmüşlerdir.

Nihayet Kâşgari zamanında büyük göç de başlamış ve Oğuzeli siyasi birliğini kaybetmiş bulunuyordu. Bununla beraber Oğuzların ağırlık merkezi henüz buradaydı ve Oğuzların memleketi burasıydı. Kâşgari burayı böyle adlandırıyor ve sınırlarını takribî olarak çizmemize yarayacak haberler veriyor.

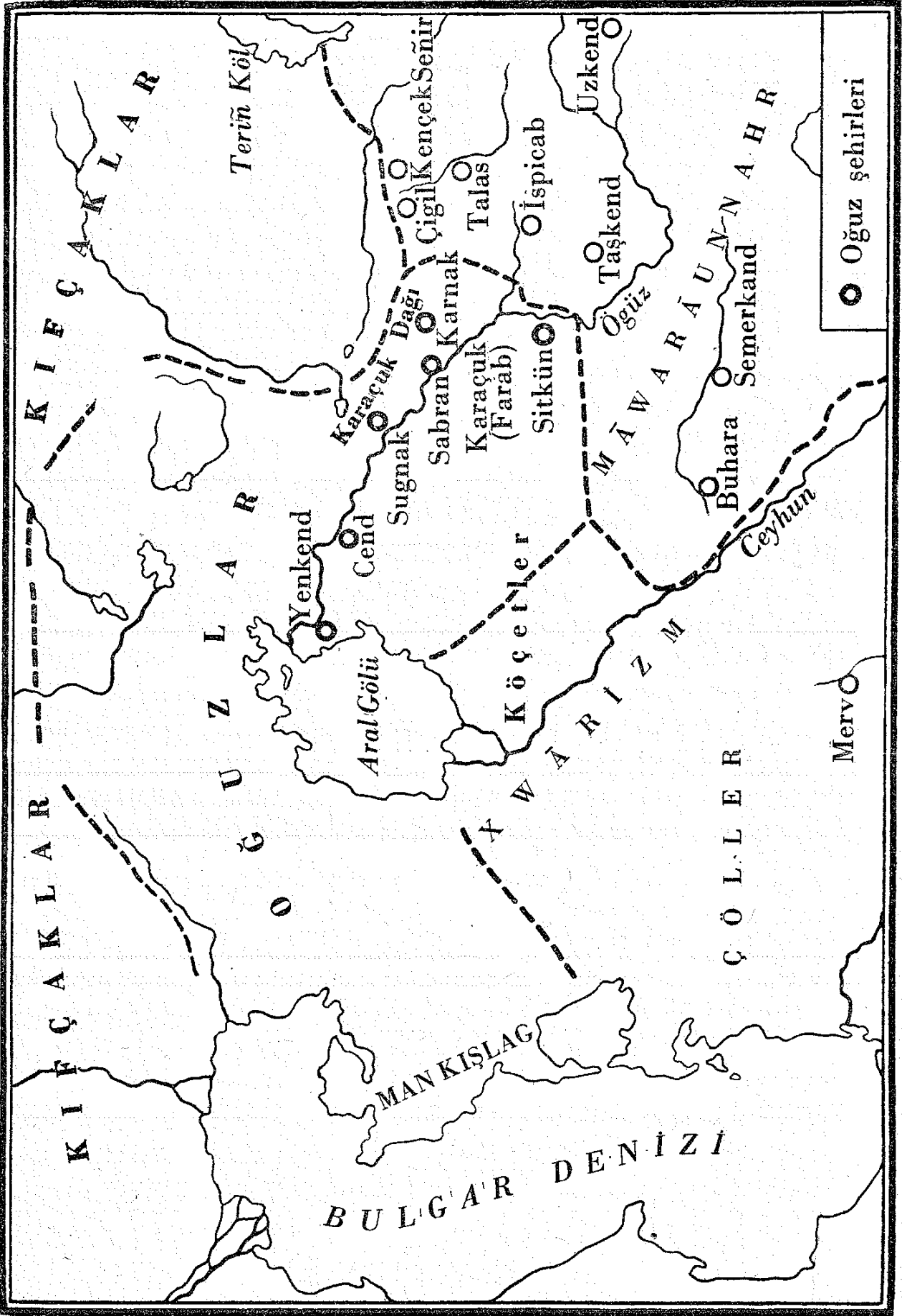
7. a. Çigil maddesinde şu kayıt vardır: "... İkincisi, *Tarâz* yakınında bir kasabacığa da *Çigil* adı verilmiştir. ... Oğuzlar, memleketleri bu kaleye bitişik iken Çigil halkı ile daima savaşmışlar. Öyle ki bugüne kadar aralarında bir düşmanlık kalmıştır. Bundan dolayı onlar Çigil kılığında geyinen bütün Türklere bu adı verirler. Yani Oğuzlar Ceyhun kıyısından Yukarı Çin'e kadar bütün Türklere Çigil derler. Bu yanlıştır" 1,330. 3. Çigil kalesi *Tarâz*'ın (Talas) kuzeyinde bir yer olmalıdır. Oğuzlar artık Çigil kalesine komşu değildirler. Herhalde çok eski olmayan bir tarihte buradan çekilmişlerdir.

b. "Kençek Señir - *Tarâz* yakınında bir kasabanın adıdır. Bu *Kıpçak* sınırındadır" 1,399.7. Bunu da Talas'ın kuzeyinde ve belki Çigil kalesinin yakınında tasavvur ediyoruz.

Bu iki sınır kasabası Talas vâdisini kuzeye karşı koruyan iki kale olacaktır. Birinin karşısından Oğuzların çekildiğini, ikincisinin karşısında *Kıpçaklar*ın bulunduğunu öğreniyoruz. Demek ki bunlar *Karahanlıların* eskiden Oğuzlara, şimdi *Kıpçaklara* karşı iki savunma noktasıdır.

c. Kâşgari'nin haritasında da "*Kıpçak Yerleri*"nin doğudan "*Karaçuk Dağı*"na varmakta olduğunu görüyoruz.

Yukarıki üç nokta Oğuzların eskiden belki *Teriñ Köl*'e (Balhas) varan doğu sınırlarının şimdi *Karaçuk Dağı* ve *Saru Su* hattını geçmediği fikrini veriyor.

Kâşgari Zamanında Öğuzeli

8. a. Kuzeyde *İtil* ile *İrtiş* arasındaki Oğuz Bozkırları şimdi Kıpçakların eline geçmiştir. Bununla beraber Kâşgari'nin haritasında Aral gölü kuzeyine düşmesi lâzım gelen yerler "Kıfçak ve Oğuz yerleri" diye gösteriliyor. Demek ki Oğuzlar bu bozkırların güney kısmında tutunmaktadırlar.

b. Kâşgari Oğuzları batıdan doğuya doğru *Kıfçaklar*'la *Yemekler* arasında saymaktadır, 1,27.16. Bu onların henüz kitlece Aral gölü kuzeyinde bulduklarına ve Kıpçak ağırlık merkezinin batıya, *Güney Rusya*'ya kaymış olduğuna işaret sayılabilir.

c. Kuzey batıda şimdi Kıpçaklar vardır: "İtil - Kıfçak memleketinde bir nehrin adıdır. Bulgar Denizine (Hazar) akar" 1,70.6, harita. Kâşgari artık *Hazarlar*'dan bahsetmez. Yalnız haritada "Derbendi Hazarân" (derbent) gösterilmiştir, bkz Hudud S. 316 dip.

Burada Oğuz sınırının *Emba* suyuna kadar vardığı tahmin olunabilir.

9. a. "Man Kışlag - Oğuz Şehirlerinde (şehirler bölgesi) bir yerin adıdır" 1,387.9. "... Man Kışlag - Oğuz şehirlerinde bir adtır" III, 118.1. Kâşgari *Mankışlag*'ı haritada da doğru olarak göstermiştir. Fakat o yanlış olarak *Aral* gölünü *Hazar* denizi ile birleştirmiş, Siri Derya ve Ceyhun'u oraya ulaştırmış olduğundan *Mankışlag*'ı da Oğuz şehirlerine yakın farzediyor, bkz aşağıda § 11. Oğuzların buraya X. yüzyıl başlarında yerleştiklerini biliyoruz, bkz Hudud S. 60, 193.

b. Güneyde *Karakum* ve *Harezm* bu devirde Selçukluların kontrolü altındadır. *Kızilkum* sahası ise Siri Derya üzerinde *Sütkend* hizasına kadar kuzeydeki Oğuzlara ait olmalıdır, bu şehir hakkında bkz aşağıda § 14.

c. Oğuzeli sınırının güney doğu köşesi Siri Derya üzerindeki şehirler sahasına düşer. Burada *Fārâb* bölgesi Oğuzlara, bkz aşağıda § 12, *Argu* memleketinden sayılan *İspicâb* bölgesi ise Karahanlılara aittir, I, 31.3.

d. Kâşgari bu noktadaki komşuluğa ayrıca işaret etmiştir: "Dag ve dag — değil mânasına gelen bir edattır. Argu lehçesinde. *Ol andag dag ol*, yani o öyle degildir, denir. Oğuzlar onların *dag ol* sözlerini alıp değiştirmişler *hayır* mânasında *tegül* demişler. Çünkü Oğuzlar Argularla komşudurlar ve sözlerinde onlarla karışma vardır" III, 114.1.¹

¹ Özbekistan SSR Akademiyisi, Özbekistan SSR Tarihi C. I, S. 286 harita da XI. yüzyılda Oğuz Devleti için daha takribî, fakat buna benzer sınırlar vermektedir.

10. Divan'ın yazıldığı tarihte Orta Asya kuzeyden Kıpçakların, güneyden Selçukluların baskısı altına girmiş bulunuyor. Oğuzeli'nin devamlı surette Kıpçak akınlarına maruz bulunduğu hakkında haberler vardır.¹ Pritsak, *Oğuz S.* 405 v. i, XI. yüzyıl ortalarında, *Oğuz Yabguluğu*'nun munkariz olduğunu ve bu memleketin Kıpçakların hâkimiyeti altına girdiğini tahmin ediyor. Biz sanıyoruz ki *Cend* ve *Sabran* seyahatinde Alp Arslanı hediyelerle karşılayan (1066) *Cend Hanı* oğuzlardan ve müstakil bir hükümdardı, bkz *Ahbar S.* 28. Biz Kâşgari'de de Oğuzeli'nde Kıpçak işgal ve hâkimiyetini andıran bir kayıt bulmuyoruz. Karahanlıların bu durumdan faydalanmak istemiş olmaları mümkündür, bkz aşağıda § 13. Fakat onlar da hemen o yıllarda Selçukluların yüksek nüfuzunu tanımak zorunda kalmışlardır.

Oğuzların Kıpçaklar taradından güneye doğru sıkıştırılmaları ile islâmlaşmaları aynı zamana raslamış görünmektedir. Böylece onların sınırları gerilerken müslümanlığın burada 300 yıldan beri duraklamış olan kuzey sınırları birdenbire kuzeye doğru ilerlemiş oluyordu. Ancak bu Uygur sınırı gibi sürekli bir mücadele hattı olmadı. Oğuzlar bu sınırı terkettiler. Fakat müslümanlık kuzeye doğru ilerlemeye devam etti.²

11. Oğuzeli'nin iç coğrafyası hakkında Kâşgari'de az, fakat dikkate değer bilgiler vardır. Bunlar hepsi Siri Derya bölgesine aittir. Kâşgari'nin kayıtları bu bölgenin Oğuzelinde başlıca şehirli medeniyet bölgesi olduğunu belirtmektedir. Kâşgari umumî olarak Oğuzeli'nden "al-Guzziyyatu ... diyāruhā" I, 330.9 yani *Oğuzların memleketi* diye bahseder ve kuzeyde bozkırları haritada "maskan ... al-Guzziyya" yani *Oğuz yerleri* diye gösterir. Siri Derya bölgesini ise haritada ayrıca "Bilād al-Guzziyya" adı ile kaydetmiş ve buraya 6 şehir işareti koymuştur. Bunlardan yalnız "Cend" şehrinin adı yazılmış bulunuyor.

Kâşgari bu bölgeyi metinde de daima "Bilād al-Guzziyya" diye anıyor ve bu kullanışını karşılıkları ile açıklıyor: "Karaçuk — Fārāb'ın adıdır. Bu da (Fārāb) Bilād al-Guzziyya'nın adıdır" I, 404. 6. Görülüyor ki bu ad *Oğuz köy ve şehirleri bölgesi*, *Oğuz mamureleri bölgesi* mânasını taşımaktadır, tıpkı "Bilādu Uygur" tâbirinde olduğu gibi, bkz *Uygurlar S.* 95 orta.

¹ Barthold, W., *EI Ghuzz maddesi ve Husaynī, S., Ahbār ad-Davlat as-Salcūkiyya*, Necati Lugal yayımı, Ankara 1943, kısalt. *Ahbar*, bkz S. 19, 28.

² Krş Roolvink, *Historical Atlas S.* 14, bu sınır tamamilen yanlıştır.

12. Ancak bu üç tâbir arasında tam bir aynılık olması mümkün değildir. *Farab* bu bölgenin güney ucundaki vilâyetin adıdır, merkezi de *Kadir* şehridir. Haritada gösterilmiş *Karaçuk Dağı*'nın adından gelen *Karaçuk* ise Farab ile birlikte bu dağ boyunca kuzeyde *Sugnak*'a kadar Oğuz mamurelerini içine alan bir bölgenin adı olmalıdır. *Bilād al-Guzziyya* (ayrı Türkçe karşılığı var mıdır, bilmeyoruz) tâbirine gelince bu hepsine, yani Aral gölüne kadar bütün Siri Derya vâdisine ad olmak lâzım gelir. Bu içiçe tabirlerin biri öbürü yerine kullanılmakta olmuş olabilir, bkz Hudud S. 358, baş. Kaş. Atal. I, 487 not varit değildir.¹

Kâşgari başka islâm müelliflerince de tanınmış bir memleket olmakla beraber etnik karakteri hakkile belirtilmemiş olan bu bölgeyi bu cihetten aydınlatıyor. Her vesileyle belirtiyor ki burası Türk memleketidir ve halkı Oğuzlardır. Güneyde iki Türk kavmi, Oğuzlarla *Argular* kesin bir sınırla ayrılmışlardır. Siri Derya (orta ve aşağı yatağında) bir Oğuz nehridir: “Ögüz - Ceyhun gibi, Fırat gibi akan her nehir. Bu kelime Oğuzlarda tek başına söylendiği zaman *Banākit* nehri mânasına gelir. Şehirleri (mamureleri) onun üzerindedir. Bunlardan göcebe olanlar da onun iki kıyısına inerler...” I, 58.4.

Göcebe Oğuzlar her halde en çok bu bölge halkını kastederek yerleşmiş Oğuzları bir küçümseme adı ile anıyorlar: “Yatuk neñ - Herşeyin atılmış, unutulmuş olanı. Buradan tembelle *yatuk kişi* denir. Oğuzların şehir ve köylerde oturan, bir yerden bir yere göçmeyen ve savaş yapmayan bir cinsine de *yatuk* derler. Atılmış tembeller demektir” III, 11. 11.

13. Kâşgari'nin kaydettiği 6 Oğuz şehri Ögüz boyunca sırasile şunlardır:

1. Yenkend, “Kaz ... Bazıları da bütün *Maveraünnehr*'i Türk ülkesinden saymışlardır. Bunların ilki *Yenkend*'dir. Buraya çetinliğinden kinaye *Diz Rüyîn* denirdi ki tunçtan şehir ve kale demektir. *Buhara* şehrine yakındır. *Afrāsiyāb*'ın kızı *Kaz*'ın kocası olan *Siyāvüş* orada öldürülmüştü. Mecusiler her sene birgün buraya gelirler ve onun öldürüldüğü yerin etrafında ağlaşırlar. Kurbanlar keserler ve bunların kanını onun kanı üzerine dökerler. Âdetleri böyledir. Yenkend'den doğuya kadar bütün *Maveraünnehr*'in Türk memleketi olduğuna delil

¹ Bernshtam, A. N., Istoriko arkheologicheskie ocherki tsentral'nogo Tyan'-shanya i Pamiro-Alaya, MIA 26, Moskova - Leningrad 1952, kısalt. Bernshtam 26, bkz harita 8b.

şudur ki *Semer kand'a Semizkend* denir. *Şāş Taşkend'dir. Uz k end, Tün- kend.* Bütün bu şehirlerin adları Türkçedir. *Kend* Türkçede şehir demektir. Onlar bu şehirleri yapmışlar ve bunlara bu adları koymuşlardır. Öyle ki bu adlar olduğu gibi kalmıştır. Sonra burada Farslar çoğalınca buralar Acem memleketi gibi olmuştur. Bugün Türk ülkele- rinin sınırları, yanları (?) Hazar denizi (Bahri Ābisgün) ile çevrilmiş olarak, *Uzcend'den Çin'e* kadar ve *Rum'dan Çin'e* kadar itibar olunur. Uzunluğu beş bin fersah, genişliği üç bin fersaktır. Tamamı sekiz bin fersah eder" III, 110. 8, krş I, 31.7. Kâşgari buradaki son cümlelerle hari- tasındaki dörtkeni içine alan daha büyük bir dörtken tasvir etmektedir.

Burada Kâşgari *Maveraünnehr'in* Türklüğünü ve bütünlüğünü savunurken *Karahanlılar* hesabına güneyde müdafaa, kuzeyde ilhak politikası yapıyor, galiba, bkz yukarıda §10.

Yenkend, Yenikent, Dihi Nau şehri enaz X. yüzyıldan beri Oğuz *Yabgusu'nun* kışlık paytahtıdır, bkz *Hudud S. 122, 312* orta.

14. 2. *Cend*, Yalnız haritada gösterilmiştir. Selçuk *Beg'in* paytaht edindiğini bildiğimiz şehirdir, bkz *Hudut S. 122, 371* orta; *Pritsak, Oguz S. 405.*

3. "Sugnak - Oğuz şehirlerinden bir şehirdir" I, 392. 6, bkz *Hudud S. 119, 358* orta; *Bernshtam 26, harita 10a.*

4. "Sabran - Oğuz şehirlerinden bir şehrin adıdır. Halk onu sād ile *Sabran* diye adlandırır (yazar?). Halbuki Türk dilinde sādın yeri yoktur" I, 364. 14, bkz *Hudud S. 119,358* orta; *Bernshtam 26, harita 9a.*

5. "Karnak - Oğuz şehirlerinden bir şehirdir" I, 393. 13, bkz *Bern- shtam 26, harita 9b.*

6. "Sitkün - Oğuz şehirlerinden bir şehirdir" I, 369. 12. Bu şekli ile bu isim başka kaynaklarda yoktur. Biz bunun başka islâm müellif- lerinde *Sutkand* veya *Sütkend* diye kaydedilen ve bu bölgenin güney ucunda bulunan Türklerle meskûn şehir olabileceğini düşünüyoruz, bkz *Hudud S. 118, 558* baş; *Bernshtam 26, harita 7 a.*

Bu 6 şehrin ve daha birçoklarının yerleri ve harabeleri tesbit edil- miştir.

Türkmenler Hakkında :

15. Kâşgari bu memleket halkını çok defa "Oğuzlar", fakat birçok defa da "Oğuz Türkmenleri" diye anmaktadır. Ayrıca Türkmenler'den yer yer bahsetmiştir. Bu iki adın bu yüzyıllar İslâm kaynaklarında yaygın olarak aynı kavim hakkında kullanıldığını biliyoruz. Bunlardan

daha yeni gibi görünen Türkmen adının menşei uzun zamandan beri tartışma konusu olmuş, fakat bu bahiste kanaat verici bir neticeye varılamamıştır¹. Öyle ki bizim de burada “Türkmenler kimdi?” sorusunu Oğuzlar bahsinden ayırmamız mümkün olmayacaktır.

Bildiğimize göre zaten Türkmenler hakkında eski, yerli ve dış dokunur haberler yine Kâşgari’de bulunanlardır. Onları da burada biraraya getirmek ve türlü kaynaklardan edinilip benimsenen çeşitli fikirleri gözönüne alarak bunlarla karşılaştırmak faydalı olacaktır, sanıyoruz.

Aynı kavim için âdeta yanyana kullanılan bu iki ad hakkında şimdiye kadar üç türlü fikir ileri sürülmüştür :

1. Türkmen adı Oğuzlara sonrada verilen bir adtır. Müslüman olan Oğuzlara Türkmen denmiştir (Houtsma, Köprülü).
2. Türkmen adı eskidir. Aslı hakkında sarıh bilgimiz yoktur. Fakat Oğuzlar Türkmen adı ile de anılırlardı (Barthold).
3. Türkmen adı eski bir siyasî topluluk adıdır. Oğuzlar ve Karluklar bu siyasî topluluğa giren kavimlendendi (Pritsak, Kafesoğlu).

16. Kâşgari’de Türkmen maddesi şöyledir: “Türkmen - Bunlar Oğuzlardır. Onlara bu adın verilmesi hakkında bir hikâye vardır ki şöyledir: *İskender Semerkand*’ı geçip Türk memleketine yöneldiği zamanda orada büyük bir ordusu olan *Şu* adlı genç bir Türk hükümdarı vardı. *Balasagun* yakınında *Şu* kalesini zapteden ve (yeniden) yaptıran budur. *Şu* kalesinde (kapısında) onun ordusundaki beyler için hergün üç yüz altmış nöbet vurulurdu. Ona dediler ki: *Bu adam, yani İskender işte yaklaştı. Onunla harbedecek miyiz? Bize nasıl emredersiniz?* *Şu* ise öncü olmak ve onun geçişini haber vermek üzere *Xocanda* nehri kıyısına subaylarından kırk kişi göndermişti. Bu birlik hükümdarın ordusunda hiç kimsenin haberi olmaksızın gitmişti. Kendisine, *harbedecek miyiz?* dendiği zaman bu öncüler sebebi ile hükümdarın gönlü rahattı. Onun gümüşten bir havuzu vardı ki bunu seferlerinde birlikte götürür, su ile doldurur, sonra içinde ördekler ve kazlar yüzdürürdü. Onlara cevap verdi: *Bakın bu ördekler ve kazlar nasıl suya dalıyorlar?* dedi. Halkın yüreğine ateş düştü. Sandılar ki o harbe hazırlanmıyor, oradan bir tarafa ayrılmaya da niyeti yoktur. İskender geçti ve öncüler buna gelerek onun geçtiğini bildirdiler. Bu geceleyin davul-

¹ Kafesoğlu, İ., Türkmen Adı, Mânası ve Mahiyeti, Jean Deny Armağanı, İstanbul 1958, kısalt. Kafesoğlu, Türkmen. Burada bütün yazılanlar toplanmıştır.

lar çaldırdı ve doğuya doğru çekildi. Hükümdarları kendileri için hiç bir göç hazırlığı yapmaksızın çekilip gidince halk arasında kargaşalık oldu. Bir binek bulan canını üstüne atıp hükümdarla birlikte kaçtı. Bu onun, o ötekinin hayvanını kapmıştı. Sabah olduğu zaman ordugâh ıssız bir ova haline gelmişti. O zamanda *Tarâz*, *İspicâb*, *Balasagun* ve başkaları gibi şehirler ve mamureler yapılmış değildi. Bunlar hepsi sonradan yapılmıştır. Halk göçebe, çadır halkı idi. Hükümdar ve ordusu çekilip gittikten sonra onlardan yirmi iki kişi aileleri ile birlikte kalmıştı. Bunlar gece vakti yük hayvanlarını bulamamışlar ve yükleyip kaçmamışlardı. İşte bu kitabın başında (*Oguz maddesinde*) adlarını anıldıklarını ve hayvanlarının damgalarını belirttiklerim bunlardır. *Kınık*, *Salgur* ve başkaları bunlardandır. Bu yirmi iki kişi yaya mı gitsinler, yerlerinde mi kalsınlar diye düşünürken iki adam görüldü. Bunlar ağırlıklarını sırtlarına yüklenmişler, çoluk çocuklarını yanlarına almışlar böylece ordunun izinden gidiyorlardı. Yük altında yorulmuşlar, terlemişlerdi. Berikilere yaklaştılar ve onlarla görüştüler. Onlarla danıştılar. Bunlar, yani yirmi iki kişi onlara dediler ki: *Ey kişiler, bu adam, yani İskender hiç bir yerde eğlenmeyen bir yolcudur. Bizden de geçer, biz yine yerimizde kalırız.* O ikisine Türkçe olarak, *kal aç* (yazmada aç yok) dediler. Mânası, *Ey iki kişi, durun, kalın ve eğlenin*, demektir. Bundan sonra bunlara *Xalaç* dendi. *Xalaç*'ların aslı budur. Bunlar iki kabiledirler. İskender gelip böyle kılı ve üzerlerinde Türk alâmetleri bulunan bu insan topluluğunu görünce hiç bir şey sormadan, *Turkmân and!* (aşlı *Turk mânand* olacak) dedi. Mânası, *bunlar Türke benziyorlar.* Ondan sonra bu onlara ad olup günümüze kadar kalmıştır. Bunlar aslında yirmi dört kabiledir. Ancak *Xalaç*'lardan olan iki kabile bazı cihetlerle onlardan ayrılmışlardır. Bu sebeple bu ikisi onlardan sayılmazlar. İşin ash budur..." III, 304. 13.

17. Bu madde, Uygurlar S. 91, s. 8 ve S. 99, s. 18 de verdiğimiz fıkralarla devam ediyor ve şöyle bitiyor: "Hükümdar Şu onun arkasından geri döndü ve Balasagun'a geldi. Sonra bu hükümdar kendi adı ile anılan bu Şu şehrini yaptırdı. Oraya bir de tılsım bağlattı ki bugün hâlâ leylekler bu şehrin karşısına kadar gelirler, oradan öteye asla geçemezler. Bu ondan günümüze kadar kalmış bir şeydir" III, 307. 14.

Türkmen maddesi Divan'daki menkabevî mahiyette İskender hikâyelerinden birini teşkil eder. Bu sebeple de tarihçilerden itibar görmemiştir. En uzun ve dikkate değeri bu olmak üzere bunlar 5 hi-

kâyedir. Hepsi kelime izahları ile ilgilidir. Bu beş fıkrada 7 kelimenin halkça etimolojisi yapıyor:

1. *Altun Xan* < *altun kan* I, 84. 16; III, 307. 10, bkz Uygurlar S. 91.

2. *Çigil* < Fa. *çi gil ast* I, 330. 6.

3. *Xalaç* < *kal aç* III, 306. 17, bkz yukarıda § 16.

4. *Öge* (unvan) < *öge* I, 84. 5, 10; 297. 5, bkz Uygurlar S. 89 dip.

5. *tutmaç* < *tutma aç* I, 377.10.

6. *Türkmen* < Fa. *Turkmān and* < *Turk mānand* III, 307. 3 bkz yukarıda § 16.

7. *Uygur* < Fa. *Xuḍ Xur* < *xōḍ xōrand* bkz Uygurlar S. 96.

18. Bu kelimelerden dördü Türkçe, üçü Farsça kullanışlarla izah edilmektedir. Beş tanesi kavim ve yeradlarına aittir. Bu sonuncular bize Oğuz destanında kabile adlarını izah eden fıkraları hatırlatır: ¹ *Saklap* 201, *Kıpçak* 214, *Kagarlık* 246, *Kalaç* 256, *Kangalug* 286. Bunlardan *Kalaç*, *Xalaç* kelimesi iki kaynakta müşterektir. İzah şekilleri de aynı, yalnız hikâyeleri değişiktir.

Halk ve yeradları için etimolojiler yapmak ve bunları menkabevi şahsiyetlere ve vakalara bağlamak her dilde olağan olsa gerektir. Yalnız burada dikkate değer olan cihet Türk ve Fars halk etimolojilerinin birbirine karışmış olmasıdır. Kâşgari, yada ona rivayet edenler bu fıkraların tertibinde bir yandan Türkçe ve Oğuz destanı hâtıraları, bir yandan da Farsça ve İskender rivayetleri tesiri altında olma-
lıdır.

Türkmen maddesindeki hikâyenin kanevesi büsbütün ayrı bir hâdise olabilir. Belki bu rivayetin temelinde eski bir bölünmenin hâtırası vardır. Belki eski bir devirde Türk kavmi ikiye bölünmüş, bir kısmı yerlerinde kalmıştı. Yine belki bu ayrılık sonunda göçenlere *Türk*, kalanlara *Türkmen* adı verilmişti. Kâşgari'nin Türk kavimlerini Türk ve Türkmen diye ısrarla ikiye ayırması da bir gelenekten gelebilir.

19. Etimolojiler ve İskender hikâyesi bir yana, Kâşgari aynı madde içinde Oğuzların ve Xalaçların Türkmen topluluğu ile münasebeti, bunların boy taksimatları gibi bahislerde herhalde muhitinde yaşayan rivayet ve bilgileri ifade etmektedir. Bunları tevsik de ediyor. Aşağıda Oğuz maddesinde görüyoruz ki: Bunlar Türkmendirler, 22 boydurlar, her birinin damgası şudur v. b., bkz § 34 v. i. Bunun gibi Xa-

¹ Bang, W. (und Rachmati G. R.) Die Legende von Oghuz Qaghan, Berlin 1932.

laçların daha X. yüzyıldan önce memleketlerini terkederek Afganistan'da *Seistan* bölgesine göçmüş oldukları tarihî bir gerçektir, bkz Barthold, W., *El Khaladj. ve Köprülü, F.*, İA Halaç. Kâşgari'de Kalaçların yerleri hakkında bir haber yoktur.

Buraya kadar hulâsa edersek Kâşgari şöyle diyor: Türkmenler 24 boya ayrılan bir kavimdirler. Bunlardan iki boy, Xalaçlar bu topluluğu terketmişlerdir. Geriye kalan 22 boy Oğuzları teşkil eder. Pratikte bugün Oğuzlar demek Türkmenler demektir.

20. Fakat *Karluk* maddesi meseleyi bir kere daha tartışma konusu yapıyor: "Karluk - Oğuzlardan başka göçebe bir Türk kabilesidir. Bunlar da Türkmendirler" I, 393. 10. Bu ifade sarih olarak Karlukları Oğuzlardan ayırmakta, fakat onları bunlarla, dolayısıyla Xalaçlarla birlikte bir Türkmen topluluğunun içine almaktadır.

Haberde bir ifade veya yazılış yanlışlığı olamayacağı gibi bunun Kâşgari için şüpheli bir bilgi olmuş olması da mümkün değildir. Çünkü müellif bunu türlü ifadelerle birçok defa tekrarlamıştır: "*Karlukladı - Ol anı karlukladı*, yani o onu Karluklara nispet etti, denir. Bunlar Türkmenlerin bir nevidir" III, 259. 14. "*Karluklandı - Er karluklandı*, yani adam Karluk kılığında geyindi, denir. Bunlar Türkmenlerden bir kabiledir" II, 220. 3. Kâşgari onları iki defa da "Karluk Türkmenleri" diye anmaktadır: "Ögürgen - Taneleri olan bir bitkidir. Bunları Karluk Türkmenleri yerler" I, 139. 9, bkz aşağıda § 23. "Aba - ana. Oğuzcadır. Karluk Türkmenlerinde sert bā (tonsuz) iledir" I, 80. 13.

Bu kayıtlar böyle topluca mütalâa edilmemiş, başka islâm kaynaklarında Karlukları Türkmenlere izafe eden hiçbir bilgiye de rastlanmamış olduğundan bu haber ret veya tevil edilmiştir¹. Gerçekten Karlukların kimliği hakkında elde bulunan bilgileri bu haberle telif etmek güç görünmektedir. Bu sebeple Karluklar ve Karahanlılarla münasebetleri hakkında ileri sürülen en yeni nazariyeler onları soyca Oğuzlara yaklaştırmaya mahiyette değildir, bkz Pritsak, *Karluk, Pritsak, Karachan*.

21. Kâşgari'de de Karlukları Oğuzlara yaklaştırmaya yarayacak başka kayıtlar azdır. Gerek Karluk, gerekse Oğuz hükümdarlarına *Yabgu* unvanı verildiğini muhtelif islâm kaynakları kaydetmiştir. Köktürklerde *umumî vali* gibi bir mânaya gelen bu kelime sonradan müstekil hükümdarlara da unvan olmuş demektir. Pritsak, bkz *Oguz S. 403*

¹ Köprülü, F., *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, İstanbul 1918, kısalt. İlk Mutas., bkz S. 152 not 2. Krş Arat, R., İA Karluklar maddesi.

dip, her iki kavmin reislerine bu unvanın Ötüken çevresinde 744 hâdiseleri sırasında yeni Uygur Hakanı tarafından verildiğini tahmin ediyor.

Kâşgari iki kavim arasında müşterek bir ikinci unvan kaydetmemize imkân veriyor: *Köl İrkin* Karluk büyüklerinin unvanıdır, bkz Uygurlar S. 102 dip. İbn Fadlan bize haber veriyor ki Oğuz Yabgununun yardımcısı da *Küd Erkin* (*Köl Erkin* okuyunuz) unvanı ile anılıyordu, bkz Hudud S. 312. Abū al - Gāzī'ye göre *Tokus Uygur* (Tokuz Oguz olacak) hükümdarları da bu unvanı ahırlardı.¹ Bunun gibi: "Sagun - Karluk büyüklerinin unvanıdır. Türk doktorlarına da *ata sagun* denir" I, 337.14. Sagun kelimesinin de unvan olarak Eski Oğuzcada çıkması beklenebilir. Biz *Ata Sagun* kelimesinin karşısına, şimdilik izaha girişmeksizin *Balasagun* (öğul sagun) kelimesini koymak isteyoruz. Yabgu unvanı Selçuklulara da geçmiştir.²

22. Kâşgari'nin Türk kavimlerini ve lehçelerini sayarken Karluklardan bahsetmemesi ve Karluklar için bir coğrafi bölge göstermemesi baştan beri dikkati çekmiştir, bkz İlk Mutas. S. 152. Kâşgari'de Karluklara ait yerlerde görülen *Çigil*, *Toxsı* ve *Yagmalar* umumiyetle onları teşkil etmiş olan kabileler olarak kabul edilmiştir. Karahanlı devletinin bu kabilelerden biri tarafından kurulduğu ve nihayet doğrudan doğruya Karluk devletinin devamı olduğu hakkındaki nazariyeler hep böyle bir kabule dayanmaktadır. Halbuki Kâşgari'nin bir yandan Karluklar, bir yandan *Çigil*, *Toxsı* ve *Yagmalar* hakkında ayrı ayrı verdiği haberler bunları ötekilerin soyundan gelmiş gibi göstermiyor.

Böylece yerli bir müellif olan Kâşgari Oğuz, Karluk ve Xalaçları içine alan bir *Türkmen birliği* meselesini daha kırk yıl önce münakaşasından kaçınılmaz bir şekilde ortaya koymuştur. Bu münakaşa yapılmamıştır. Biz ona yol açmak üzere Kâşgari'nin Divân'ında gerek Türkmenler, gerekse Karluk ve Xalaçlar hakkında görülen bütün kayıtları yine burada bir araya getirmeyi faydalı bulduk.

23. Yabancı islâm müelliflerinin aksine Kâşgari kullanışta hiçbir zaman yalnız *Türkmen* adı ile oğuzları kastetmiyor. Onları *Oğuzlar* veya *Oğuz Türkmenleri* diye anıyor. Onda ancak eski bir göçebe

¹ Abū al-Gāzī Bahādur Han, Şecerei Türk, Demaison yayımı, Petersburg 1871, bkz S. 40.

² Cahen, C., Le Malik-nâmeh et l'histoire des origines seljukides, Oriens 2, 1949, bkz S. 46, 53.

kavmin hayatından kalmış, veya yaşayan bazı göcebelerin hayatına ait görünen bazı tâbirlerde tek başına *Türkmen* sözü geçiyor:

1. “Alaınır - tarla sıçanı cinsinden birşey, çöl sıçanı. Türkmenler bunu yerler” I, 141, 14.

2. “Yögürgün - darı gibi kırmızı taneleri olan bir bitkidir. Türkmenler bunu yerler” III, 41. 9. Yukarıda gördüğümüz gibi bunlar “Karluk Türkmenleri”dir, bkz ögürgen § 20.

3. “Keregü - Türkmenlerde kıl çadır. Köylülere göre bu kışlık ev mânasındadır. Bir atalar sözünde geçer: *Kek kördi keregü yüdti*, yani sıkıntı gördü, çadırı sırtına aldı, I, 373. 9, bkz I, 338, 14 ve Spr. Nr. 83.

4. “. . . . *Ve ol kiğiz sırdı*, denir, yani o keçeyi sırdı (sıkıca dikti). Türkmenlerin çadır bezlerini ve göç zamanındaki örtülerini sırdıkları gibi. . .” III, 196. 17.

5. “*Ve kız anasına kiğiz sırdı*, denir. Yani kız anasına keçe sırmaya yardım etti. Türkmenlerin, akraba ve benzerlerinin evlerinin örtülerini diktikleri gibi.” II, 78. 5.

6. “*Ve ol maña oyma basıştı*, denir. Yani o bana Türkmen keçesi basmakta yardım etti. Bundan pabuç yaparlar. . . ” II, 81. 8.

7. “Kök yuk - Köylü ve Türkmen büyükleri bu adla anılırlar” III, 96. 17.

8. “Karıt - Türkmenlerde bir sövme. Bunun Arapça *gārit*’ten alındığını sanıyorum” I, 298. 1.

Bu kullanışlar Kâşgari’nin Türkmen kelimesini sadece *göçebe* mânası ile aldığı zannını vermiştir. Öbür kaytlar bu ihtimali önler. Meselâ o Karluklara *göçebe* ve *Türkmen* vasıflarını ayrı ayrı vermektedir. bkz yukarıda § 20.

24. Kâşgari’nin bahsettiği Türkmen topluluğunu etnik cihetten gerçekleştirme için bize en çok lehçe karşılaştırmaları yardım edebilirdi. Bir ana *Türkmen lehçesi* ile ondan gelen Oğuz, Karluk ve Kalaç ağızları farzedecektik. Karşılaştırmaların vereceği fikre göre bu ağızlar ve bu kavimler arasında bir soy yakınlığını kabul veya reddedecektik.

Bu imkândan önünde sonunda mahrumuz. Kâşgari farzettirdiği bu lehçeden yalnız Oğuz ağızı üzerine etraflıca bilgiler vermekte, öbürlerine pek az temas etmektedir. Oğuz ağızını da *Türkmence* değil, daima *Oğuzca*, nadir olarak *Oğuz Türkmencesi* I, 3. 9; 33. 1. diye anıyor. *Türkmen lehçesi* tâbirine yalnız bir kelime hakkında rastlıyoruz:

“Takuk - tavuk. Türkmen lehçesinde” II, 229. 1. Fakat “Takukluk er - yani tavuk sahibi adam. Oğuzca” I, 412. 3. “Yalıg - horozun ibiğidir. Buradan *takuk yalıgı* denir” III, 10. 11. “*Takuk yalıgladı*, yani horozun ibiği bitti ... denir” III, 80. 10.

Son iki kelimedede *Oğuzca* kaydı yoksa da bunların da o lehçeye ait olduğu anlaşılıyor. Çünkü Doğu Türkçesinde: “Takagu - horoz ve tavuk için umumî isimdir. Sonradan ayırđedilir, horoza *erkek takagu*, tavağā *tişi takagu* denir...” I, 372. 16. Bunun gibi “Takagu yılı - Türkçede on iki yıldan birinin adı” I, 373. 4 v. b. yerlerde. Bugün de bu kelime doğu ve batı Türk lehçeleri rasında dikkate değer şekil ayrılıklarından bir örnek teşkil etmektedir.

25. Türkmençe meselesi lehçe karşılaştırmaları sırasında da birkaç defa geçiyor. Uygurlar S. 107 v. i. göstermiştik ki Kâşgari Karahanlıca etrafında topladığı ve *asıl Türkçe* veya sadece *Türkçe* adını verdiği Doğu Türk lehçeleri grubunun karşısına Oğuzca etrafında toplanan, fakat kendisince pek sarih olmayan bir grup çıkarıyor: “Bunun gibi zaman ve mekân isimleri ve mastarlar da bu tarzdadır. *Hakaniye Türkleri ve başkaları* ile *Oğuz Türkmenleri ve başkaları* arasında bir ayrılık vardır ki devamlı bir kuraldır. Hiç şaşmaz” I, 14. 9. İşte buradaki iki grubu onun sadece *Türk* ve *Türkmen* adları ile de andığı oluyor: “Oğuzlarla Kıpçaklar kelime başındaki her yā-yı cīm söylerler. *Ol meni citti*, yani o bana yetiştı, derler. Bu yā ile *yitti* -dir. Türklerin, *suwda yundum*, yani suda yıkandım, dedikleri yerde bunlar *cundam*, derler. Bu ölçü üzerine *Türklerle Türkmenler arasında* değışmez bir kural vardır” II, 253. 14. Ancak burada Kâşgari'nin Kıpçakçaya ait bir değışmeyi ve bizzat Kıpçakları Türkmençeye ve Türkmenlere mal etmek gibi küçük (!) hataları vardır. “Bunun fail ismi *tutguçı*, yani alan, *satguçı*, yani satan. Bu Türklerde böyledir. Türkmenlerde ve onlara yakın olanlarda ise *tuttaçı*, *sattaçı*-dır” II, 239. 1. Bu kriterin niteliğı hakkında da bkz Uygurlar S. 110 orta.

Bu kayıtların bize verdiği fikir de hiç değılse şudur ki Kâşgari *Türkmen dili* adı altında yalnız Oğuzcayı değıl daha bazı lehçelerin topluluğunu kastetmektedir.

26. Xalaç lehçesi hakkında Kâşgari ancak adlarındaki bir ses değışmesi karinesi ile bir haber vermektedir: “Kayu - xayu mânasına lûgattir. Burada kâf xā-dan dönmüştür (değışme tersinedir). Oğuzlar ve Kıpçaklar bazan kâf-ı xā-ya çevirirler. Xalaçlardan bir zümre de

xızım, yani kızım der. Türkler *kızım* derler. Onlar *xanda erdiñ*, derler. Mânası *neredeydin?* Türkler *kanda erdiñ*, derler” III, 164. 17.

Demek ki bunlar Kalaç > Xalaç kelimesinde olduğu gibi daha bazı kelimelerde de önsese bir k > x değişmesi yapıyorlar. Burada Oğuzlarla müsterek olarak kaydedilen ve gerçekten Oğuz lehçesinde genişçe bir istidat halinde görülen bu değişmenin, eğer varitse, Türkmenceden geldiğini kabul edebiliriz. Fakat her halde kelimenin aslı *Xalaç* değildir, *Kalaç'tır*. Krş Köprülü, F., İA Halaç maddesi S. 115 dip.

Kâşgari k > x değişmesini umumileştirmek ve bir x > g değişmesi de kabul etmek istemiştir. Ancak bu değişmeler onun asıl Türkçe dediği lehçelerde yaygın değildir, bkz Uygurlar S. 96.

Bugün İran'da yaşayan Xalaçların Oğuz lehçelerine yakın bir lehçe konuştuklarını da biliyoruz.¹

27. Karlukların dili hakkında da Kâşgari'den pek az şey öğreniyoruz. Kaydettiği beş on kelimedir:

1. “Çaxşak - Yarılmış kuru zerdali ve üzüm. Karluk lehçesinde” I. 390. 15. Krş I, 390. 12 = taşlık yer, çakıl; *çaxşamak* III, 212. 16 = çakırdamak.

2. Kermek, “... *Ve it kerdi*, yani köpek örüdü, denir. Karlukça...” II, 7. 15.

3. Keritmek, “*Ve ol itin keritti*, yani o köpeğini, örüttü, denir... Karlukça” II, 246. 1.

4. sagurmak, “... *Ve ol kurut sagurdu*, yani o telemenin suyunu sızdırdı, peynir olması için, denir. Karlukça...” I, 66. 18.

5. “Serker - yol kesen (haydut) demektir. Karlukça” I, 381. 2.

6. “Sogut - ekşi süttten yapılmış peynir. Karlukça” I, 297, 10.

7. “Susgak - su ve benzeri şeyleri almaya mahsus her türlü kap. Karluk, kıpçak ve bütün göçebe lehçelerinde” I, 391. 15

8. “Ulıç - oğlan çocuklara karşı şefkat ve sevgi edatıdır. Bununla *ulıçım!* yani oğlum! (tosunum!) diye hitap edilir. Karlukça” I, 53. 5, krş II, 198. 4.

9. “Yün - pamuk. Argu lehçesinde. Yagma ve Karluk lehçelerinde de bu böyledir” III, 267. 13.

Burada yalnız birinci kelimedede bir k > x değişmesi dikkati çeker. Bu bize Xalaç ve Oğuz lehçelerindeki gelişmeyi hatırlatır. Gerçekten

¹ Minorsky, V., The Turkish dialect of the Khalaj, BSOS X 1940.

Karlık kelimesinin islâm kaynaklarında görülen *Xarlux*, *Xallux* şekillerinin de yabancı dillerde değil, doğrudan doğruya *Karlık* lehçesinde meydana gelmiş olduğu düşünülebilir.

28. Böylece Kâşgari'de Türkmenleri ilgilendiren haberleri gördükten sonra yukarıya, Türkmen adının aslı hakkında ileri sürülmüş fikirlere dönelim, bkz § 15.

1. *Türk*, *Türkmen*, *Oğuz* gibi içiçe üç ad ile meydana çıkan yeni dünya hâkimlerinin son iki adları islâm memleketlerinde, aslı bilinmediği için, yanyana getirilmiş olacaktır. İslâm müelliflerinin umumî olan bu hatası bu birinci görüşü doğurmuştur. Kâşgari'de bu hata yoktur. Ancak onun Kâşgari ortaya çıktıktan sonraki devamı bu kaynağın hakkile kullanılmamış olmasındandır, bkz İlk Mutas. S. 152 not 2; S. 205 not 1.

2. Barthold birinci görüşü tutmamakla beraber Kâşgari'nin haberlerini de ihtiyatla karşılamış, buna mukabil Türkmen kelimesinin eskiliğini ortaya koymuştur. Hattâ VIII. yüzyıla ait Çince bir ansiklopediye dayanarak oradaki T'ö-kü-Möng kelimesinin Türkmen okunmasını kabul etmiş ve Türkmenlerin daha o yüzyılda Hazar denizi çevresinde yaşamış olmaları ihtimalini ileri sürmüştür, bkz El Turkomans. Sanıyoruz ki mesele bu sayede doğru mecraya girmiştir.

3. Kâşgari'yi daha iyi incelemiş olan daha genç iki ilim adamı ise onun bu husustaki haberlerinde de bir hakikat payı aramışlardır. Bunlar Türkmen kelimesinin Oğuzları ve Karlıkları da kapsayan daha büyük bir topluluğa ad olduğunu kabul ediyorlar. Ancak başka kaynakların buna yaklaşmayan haberleri karşısında onun etnik bir topluluk olamayacağını düşünüyorlar. *Kök Türk* tâbiri için yapıldığı gibi Türkmen tabiri için de bunun siyasî bir topluluk adı olduğu fikrini ileri sürüyorlar, bkz Pritsak, Oğuz S. 102, Kafesoğlu, Türkmen S. 131 v. i.

29. Biz yukarıdan beri Kâşgari'den aldığımız fikirlere dayanarak ve bütün kaynakları göz önünde tutarak Türkmenlerin eski bir etnik topluluk olduklarını kabul etmeye meylediyoruz. Sanıyoruz ki gerek en eski Türk, gerekse X. yüzyıla kadar islâm kaynaklarında Türkmen adının geçmemesi böyle bir kabule başlı başına mâni teşkil edemez. Öyle olunca da burada bu kavmin eski tarihi hakkında bir nazariye koymaktan kaçınmıyoruz:

Daha VI. yüzyılda *Türk* kavmi *Kök Türk* ve *Türkmen* (Büyük Türk) diye ikiye ayrılmakta olmalıdır. Türkmenlerin ana yurdu batıda

Aral gölü kuzeyindeki bozkırlardı. Türkmen boyları (*Xalaçlar, Karluklar* ve *Oğuzlar*) tarih boyunca hemen daima Türk Dünyasının güney batı bölgesinde görülürler. VII. yüzyılda Moğolistan'da ikinci Türk devletini kuranlar ise Kök Türklerdi. Fakat bunlar Türkmenlerden yerlerine yakın olan Tokuz Oguzları ve Karlukları da kendilerine tabi ve mütefik kılmışlardı. Tabii o zaman Kırgızlar gibi kuzeyde yaşayan bazı akraba kavimler Türklerden sayılmıyordu.

Kök Türklerden *Türkişler* (Küçük Türkler) ve Türkmenlerden *Karluklar* İli ve Çu sahalarına hâkim olmuşlar ve birbiri ardınca devletler kurmuşlardır. Bazı kayıtlara dayanılarak Karlukların doğu Türklerinden, yani bu tasnife göre Kök Türklerden oldukları kabul edilmiştir. Biz bunu zannetmiyoruz ve Karlukların kimliği, lehçeleri, halefleri ve Karahanlılarla münasebetleri hakkında varılan kanaatlerin bu zaviyeden bir kere daha gerçekleşmesi faydalı olacağını düşünüyoruz, krş Pritsak Karluk.

Oğuzlar Türkmenlerin en büyük bölümünü teşkil etmiş ve kendilerini ana kavim saymış olmalıdırlar. Onlar büyük kitleleri ile eskiden beri *Oğuzeli*'nde yaşıyorlardı. Netekim Oğuz destanı da bu bölgede meydana gelmiş görünmektedir. Türkmen boy teşkilâtını en iyi onlar muhafaza etmiş, ayrılmalar oldukça 24 boy kuruluşunu tamamlamışlardır, bkz aşağıda § 37. Türkmen adını da —uzun zaman mânasını bilerek— yine onlar taşımışlardır.

Oğuzlar, Oğuz Boyları :

30. Kâşgari Oğuzeli halkını Türkçe olarak "Oguz" I, 30. 11; 56. 2 diye anıyor. Türkçe kelime daha bir iki birleşikte geçiyor: "...ol anı oguzladı, yani o onu Oğuzlara nispet etti ve onlardan saydı, sözlerinde olduğu gibi ..." III, 255. 8. "... er oguzlandı, yani adam Oğuz kılığında geyindi ve kendini onlardan saydı, sözlerinde olduğu gibi ..." II, 214. 9. Arapça metinde onları *Guzz* değil, daima "Guzziyyatu" tâbiri ile kaydediyor, I, 14. 5; 23. 13; 31. 13; 32. 8; 32. 13 v. b. Bunun Türkçesi olacak olan *Oguzluglar* kelimesine rastlamıyoruz. Fakat bunu *Uyguriyyu* tâbiri gibi memlekete nispet mânasına alamıyacağız. Kavme nispet mânasında olacaktır, bkz Uygurlar S. 97 baş. *Oğuz Türkmencesi* tâbirinin birkaç yerde geçtiğini yukarıda göstermiştik, bkz § 24. "Türkmen oğuz boyları" I, 27. 12 tâbiri de vardır. "Oğuz Türkleri" I, 3.5 sözü bir defa bir hadîs vesilesile geçiyor.

Kâşgari'nin Oğuzlara karşı tavrı ve alâkası Uygurlara karşı olduğu gibi değildir. Uygurlar aşağı yukarı aynı memlekette yaşayan yakın akrabalarıdır. Haklarında daha çok şey biliyor ve onların hayatından sık sık bir şeyler aksettiriyor. Halbuki aralarında din ayrılığı ve düşmanlık vardır. Oğuzlar ise daha uzak bir memlekette yaşayan uzak akrabalarıdır. Onları daha az tanıyor ve hayatlarından bahsetmiyor. Buna karşılık din kardeşidirler, onlarla dosttur.

31. Kaldı ki Kâşgari kitabını belki de Bağdat'ta, Oğuzların hakimiyeti altındaki bir şehirde yazmaktadır. Onun Türkçe bilgisini değerlendiren ve kitabına vücut veren onların hâkimiyetidir: "İmdi bu kul, Muhammed oğlu Husayn oğlu Mahmûd der: Gördüm ki Ulu Tanrı devlet güneşini Türklerin burçlarından doğdurdu ve göklerin dairelerini onların memleketleri üzerinde döndürdü. Onlara Türk adını verdi ve onları ülkelere hâkim kıldı. Onları zamanın hükümdarları yaptı ve dünya halkının dizginlerini onların ellerine verdi. Onları halk üzerine memur etti ve hak yolunda destekledi. Onlara intisap edeni ve yaklaşanı aziz kıldı. Bu onlardan dilediği geçime nail oldu ve ayak takımı insanların eziyetinden emin oldu. Onların oklarının dokunmasından sakınmak için tuttukları yolu tutmak her akıl sahibine gerekli oldu. Onlara sözünü dinletmek ve onların gönüllerini kazanmak için de onlar katında kendi dilleri ile konuşmaktan daha güzel bir vasıta yoktur. Bir kimse onlara sığınırsa onu kendi takımlarından sayarlar ve baştaçları bilirler. Onunla birlikte başkası da sığınır ve onun önündeki kara bulutlar açılır. *Buhara* imamlarından sözüne inanılır birinden ve *Nisabur*'lu başka bir imamdan işittim, her ikisi isnatları ile birlikte Tanrının Elçisi'nden, Tanrı kutlasın ve esenlesin, rivayet ettiler. O kıyamet alâmetlerinden, ahir zamanın kargaşalıklarından ve Oğuz Türklerinin ortaya çıkmasından bahsederken dedi ki: *Türk dilini öğreniniz. Çünkü onların hâkimiyeti çok uzun olacaktır.* Rivayet ötrülü tâ iledir (tuwâl). Bu hadîs doğruysa - sorumu o ikisine aittir- onun öğrenilmesi vacip olur. Doğru değilse akıl bunu gerektirir" I, 2. 7. Kâşgari Türk maddesinde de ırkının hâkimiyeti ile övönür, I, 293. 3.

32. Divan başlıca Türk hâkimiyeti altındaki yabancıların Türkçe öğrenmesi için ve Arapça yazılmıştır. Bu Türkler Oğuz lehçesi konuşuyorlar. Fakat Kâşgari Oğuzcaya değil, edebî lehçe sayılan kendi lehçesini esas olarak almıştır. Anlamayı kolaylaştırmak için de aradaki farkları belirtmeye ve Oğuzca hakkında mümkün mertebe çok bilgiler vermeye çalışıyor. Bunları ayrı bir inceleme konusu yapacağız.

Kâşgari geniş mânada Türkçü olmakla beraber reel mânada kendi memleketinin adamıdır. Mensup olduğu Türk zümresi ile bilhassa övünüyor: "... Ben ki onların dilce en doğrularından, sözee en açık, akılca en kabiliyetli, soyca en asîllerinden ve kargısı delici olanlarındamım." I, 3. 10. O kitabını yazdığı yıllarda Selçuklular bir yandan Anadolu'yu istilâya başlamışlardır, bir yandan da Karahanlıların Orta Asya'daki hâkimiyetini tehdit etmektedirler. Bütün sükûtuna rağmen Kâşgari'de bu gelişmeler karşısındaki teessürün ve belki kıskançlığın izlerini buluyoruz. Meselâ Karahanlıları her vesile ile en büyük ve yegâne meşru hanedan olarak göstermeye dikkat ederken Selçukluların asil olmadıklarını ima eder: "Selçük - Bu sultanların dedelerinin adı. Ona Selçük Sübaşı derlerdi" I, 397. 9. Bununla beraber itibarlı bir boydan geldiklerini kaydeder, bkz aşağıda § 34.

33. Kâşgari'nin Oğuzlar hakkında başkaca verdiği bilgiler başlıca Oğuz maddesinde toplanan ve Oğuz boylarına ait olan haberlerdir. O Oğuz boylarını saymaya ehemmiyet vermiştir. Türk kavimlerinden bahsederken diyor ki: "... Ve onlardan her kabile boylara ayrılır ki sayılarını ancak Tanrı bilir. Biz ana kabileleri saydık, oymakları bıraktık. Yalnız Türkmen Oğuzların boylarını saydık. Halkın bilmesi gerekli olduğu için bunların boylarını ve herbirinin hayvanlarına ait damgaları kaydettik" I, 27. 11.

Türkmen maddesinde de kaydettiği gibi, bkz § 16, Kâşgari Oğuzların 22 boy olduklarını söyleyor ve onları bu maddede sıralıyor. Divan'da bazı boylar ayrı madde olarak da kaydedilmiş, bazılarında vesilelerle bahsedilmiştir. Biz bu türlü haberleri de bu maddede ait oldukları yere köşeli parantez içinde ilâve ettik. Bütün boylara ait damgaları ise ayrı bir sayfada gösterdik.

34. "Oguz - Türklerden bir kabiledir. Bunlar Türkmendirler. Yirmi iki boydurlar. Onlardan her boyun belgisi, hayvanlarına vurulan bir damgası vardır. Birbirlerini bunlarla tanırlar.

Birincisi ve onların göbeği *Kınık*. Zamanımızdaki sultanlar bu boydandır. Hayvanlarının belgisi şu şekildedir: Şekil 1. [Türkmen maddesinde de Türkmen boylarından biri olarak kaydedilmiştir, bkz § 16].

İkincisi *Kayıg*. Belgisi budur: Şekil 2. ["Kayıg - Oğuzlardan bir boydur" III, 124. 9].

Üçüncüsü *Bayundur*. Belgisi budur: Şekil 3.

Dördüncüsü hemze ile *Iwa*. Yā ile de olur, *Yıwa*. Belgisi budur: Şekil 4. [“*Yawa* - Oğuzlardan bir kabiledir. Vāv ile *Yava* ve elif ile *Awa* da denir” III, 18.7, bkz Kaş, Atal. III, 24 not 2. “*Yava* - *Yawa* Oğuz kabilesi mânasında lûgattir. Onların *yafa yir*, sıcak yer sözleri karşılığında da lûgattir. Yukarıda belirttiğim gibi (I, 78. 12 *evet*) vāv ince (çift dudaksı) fā ile değiştirilir” III, 20. 1. “*Iwa* - Oğuzlardan bir boydur” I, 84. 1].

Beşincisi *Salgur*. Belgisi budur: Şekil 5. [Türkmen maddesinde de Türkmen boylarından biri olarak kaydedilmiştir, bkz § 16. “*Boyişba*’ (vokal) ile. Cemaat, kabile, aşiret. Oğuzca. Tanışmayan iki kişi karşılaşınca biri ötekini selâmlar. Sonra, *boy kim?* yani soyun, boyun ve kavmin kimdir? der. Sorulan, *Salgur!* yani soyum *Salgur* boyudur, der,. Yahut kitabın başında (Oğuz maddesinde) zikrettiğim boylardan birini söyler. Bunlar bu kabilelerin dedelerinin adlarıdır. Sonra konuşmaya başlarlar, yahut durmaksızın çekip giderler. O zaman onlardan herbiri ötekinin takımını bilir” III, 103. 6].

35. Altıncısı *Afşar*. Belgisi budur: Şekil 6.

Yedincisi *Begtüli*. Belgisi budur: Şekil 7.

Sekizincisi *Bügdüz*. Belgisi budur: Şekil 8.

Dokuzuncusu *Bayat*. Belgisi budur: Şekil 9. [“*Bayat* - Oğuzlardan bir kabilenin adıdır” II, 128, 16].

Onuncusu *Yazgır*. Belgisi budur: Şekil 10.

On birincisi *Eymür*. Belgisi budur: Şekil 11.

On ikincisi *Kara Bölük*. Belgisi budur: Şekil 12.

On üçüncüsü *Alka Bölük*. Belgisi budur: Şekil 13.

On dördüncüsü *İgdir*. Belgisi budur: Şekil 14, bkz Kaş. Atal. I,57 not 1.

On beşincisi *Üregir*. Hemze yā-ya çevrilerek *Yüregir* de denir. Belgisi budur: Şekil 15.

On altıncısı *Tutırka*. Belgisi budur: Şekil 16.

On yedincisi *Ula Yundlug*.¹ Belgisi budur: Şekil 17.

On sekizincisi *Töker*. Bazan vāv atılarak (vokalsiz) *Töker* de denir (yazılır?). Belgisi budur: Şekil 18.

¹ Bu kelime *Ala Yundlug* olacaktır. Değişiklik yazılış yanlış olabileceği gibi bir uzaktan gerileyici benzeşme ile de izah olunabilir. Bu takdirde mevziidir. Çünkü başka kaynaklarda öyle olduğu gibi Kütahya yakınında da bir *Alayunt* köyü vardır.

1. Kınık

2. Kayıg

3. Bayundur

4. Iwa

5. Salgur

6. Afşar

7. Begtili

8. Bügdüz

9. Bayat

10. Yazgır

11. Eymür

12. Kara Bölük

13. Alka Bölük

14. İgdir

15. Üregir

16. Tutırka

17. Ula Yundlug

18. Töker

19. Peçenek

20. Çuvaldar

21. Çepni

Oğuz Boylarının Damgaları
Tıpkıbasımdan tekrar kopya edilmiştir.

On dokuzuncusu *Peçenek*. Belgisi budur: Şekil 19. [“Peçenek - Oğuzlardan bir kabiledir. *Peçenek* (vokalsiz) de bu mânada lûgattir” I, 404. 14].

Yirmincisi *Çuvaldar*. Belgisi budur: Şekil 20.

Yirmi birincisi *Çepni*. Belgisi budur: Şekil 21.

Yirmi ikincisi *Çaruklug*. Sayıları azdır. Belgisi bilinmiyor. [“Çaruklug - Oğuzlardan bir kabilenin adıdır” I, 411. 10].

Mahmūd der ki, halkın bilmesi gerekli olduğu için bu boyların adlarını tam olarak buraya kaydettim. Bu belgiler hepsi onların hayvanlarının ve bineklerinin damgalarıdır. Onlardan her boy karışma halinde hayvanlarını bu damgalarla tanırlar. Bunlar onların esas boylarıdır. Sonra her boyun bölükleri ve oymakları vardır. Sözü kısa kesmek için onların dallarını bir yana bıraktım. Bu boyların adları bunları eski zamanda meydana getirmiş olan dedelerinin adlarıdır. Araplarda *Banū Sulaym*, *Banū Hafācah* dendiği gibi bunlarda da bu boylara nispet olunur” I, 56. 2.

36. Oğuz boylarının Kâşgari’de gördüğümüz adları belli ki bilerek ve doğru olarak tespit edilmiştir. Kelimelerin zamanla değişme payı mahfuz kalmak üzere bunlar -yaşayan örneklere göre- daha sonraki kaynakların verdiği şekillerden daha doğru çıkmaktadır. Kâşgari boy adlarını ve damgalarını kendisi toplamış veya bir kitaptan, hattâ resmî bir belgeden kopya etmiş olabilir. Kâşgari’nin kendisinden sonra Oğuzlar hakkında genişçe bilgiler vermiş ilk kaynak olarak elimize geçen *Cāmi’ at-Tawārīx*’ten (1306) bu bahiste farkı Oğuz boylarını henüz canlı devlet teşkilâtı olarak vermesidir.¹ *Raşīd ad-Dīn* ve daha sonraki müellifler zamanlarında artık türlü memleketlere dağılmış ve çoğu yerleşmiş bu kavmin tamamlığını ve eski idarî ve siyasî değerini kaybetmiş teşkilâtını sözlü ve yazılı kaynaklardan toplamışlar, onu Oğuz destanı çerçevesi içine almışlar, bazı yaşayan şeylerle rivayetleri ve menkabeyi karıştırıp vermişlerdir.²

Gerçekten Kâşgari Oğuz boylarını ve damgalarını bir ihtiyacı karşılamak için verdiğini tekrar ediyor. Halk bunları bilmeye mecburdur. Çünkü islâm memleketlerinde hergün bunlarla karşılaşmaktadır. Du-

¹ Raşīd ad-Dīn Tabīb, *Cāmi’ at-Tawārīx*, 1-4 C., N. Berezin yayımı, Petersburg 1858-88, bkz I 5 v. i.

² Orkun, H. N., *Oğuzlara Dair*, Ankara 1935.

rumu tasavvur edebiliriz.¹ Kalabalık bir kavim olan Oğuzlar yerlerinden oynamışlar, yavaş yavaş, fakat ardı gelmiyen kitleler halinde güneye, Selçuk devleti topraklarına iniyorlar. İstedikleri yerlerde istedikleri kadar kalıyorlar. Sonra batıya, kendilerine işaret edilen memleketlere geçiyorlar. Yerlerine yeni kitleler geliyor.

Bunlar Sultanın akrabaları, imtiyazlı insanlardır. Yerli halk bunlarla iyi geçinmelidir. Onları tanımak, onlara kolaylık göstermek, hususile onların hayvanlarına sataşmaktan sakınmak lâzımdır. Bu pratik maksat kitabın önsözünde ifade edilen telif sebeplerine de uygundur, bkz yukarıda § 31.

37. Kâşgari kendi zamanında Oğuz boylarının 22-ye inmiş olmasını bir menkabe ile izah etmiştir. Sonraki kaynaklarda yeniden 24 boy gösterilmesi ise Türkmenlerden gelen ve zaman zaman ayrılmalarla bozulan 24-lü teşkilâtın arada bir tamamlandığı fikrini vermektedir. Bu son tamamlama ne zaman, nasıl olmuştur, bilmiyoruz. Ancak düşünüyoruz ki Kalaçlardan çok önce, belki Karlukların ayrılması ile yine böyle boy sayısı azalmış ve sonra tamamlanmış olmalıdır. Belki Ötüken çevresindeki *Tokuz Oguzlar* da 24 boylu Oğuz kavminden ayrılmış 9 boydan ibaretti.

Raşid ad-Din'de Çaruklug boyu yoktur. Onun yerini ondaki fazla üç boydan biri, *Karık* boyu tutmaktadır. Kâşgari'nin 22. olarak kaydettiği ve "sayıları az ve belgileri bilinmiyor" diye takdim ettiği Çaruklug boyu Oğuzlardan ayrılmış olamaz. Netekim başka kaynaklarda adı muhafaza edilmiştir. O halde onun vasıflarına da uyan *Karık* = karma, derleme adı onun ikinci bir adıdır.

Yeni iki boy *Yıparlı* (yahut *Yayırılı*) ve *Karkın* boylarıdır. Bunlardan ikincisi de Karkın = karma, derleme mânasında verilmiş bir ad olabilir. Acaba bu boylar dağınık olarak başka Türk kavimlerinden gelip katılmış kimselerden mi teşkil edilmiştir? Belki toplu katılma yolu ile de yeni boylar teşkil ediliyordu. Netekim *Peçenek* boyunun adı bunların *Peçenekler*'den ayrılıp Oğuzlara katıldıklarını bildiğimiz zümreden olduklarını gösteriyor, bkz Hudud S. 314. baş.

Kâşgari'de *Üçok*, *Bozok* tâbirleri ve böyle ikili bir bölümlenme yoktur. Boyların kaydında da fazla bir sıra gözetmiş görünmüyor ve onun

¹ Cahen, C., Les tribus turques d'Asie Occidentale pendant la période seljukide, WZKM 51, 1948 - 52.

sırası sonraki kaynakların gözettikleri sıraya hiç uymuyor. Yalnız o Selçukluların boyu olan Kınıkları başa almış, Raşid ad-Din ise Osmanlıların boyu olan Kayıları başa, Kınıkları en sona koymuştur.

Kâşgari'deki damgalar iyi tespit edilmiş, elimizdeki nüshanın vasıflarına göre de bunlar oldukça iyi muhafaza olunmuş olmak lâzım gelir. Halbuki onları Cāmi' at-Tawārih'deki şekillerle karşılaştırınca aralarında pek az benzerlik tespit edebiliyoruz.

Oğuz boylarına ait *ongun*'lardan ve *sögük*'lerden Kâşgari hiç bahsetmez.